

Dr SRĐAN CVETKOVIĆ, viši naučni saradnik
Institut za savremenu istoriju
Beograd, Republika Srbija
scvetkovic72@gmail.com

UDK: 323.281(497.11)"1968/1975"(093.2)

originalan naučni rad
primljeno: 17. februar 2019.
prihvaćeno: 22. maj 2019.

<https://doi.org/10.29362/ist20veka.2019.2.cve.239-256>

DELOVANJE „UNUTRAŠNJEG NEPRIJATELJA“ U SRBIJI 1968–1975.*

APSTRAKT: *Rad daje presek i analizu delovanja „unutrašnjih neprijatelja“ u SFRJ početkom 1970-ih godina onako kako ih je videla Služba državne bezbednosti. Na osnovu od skora pristupačnih dokumenata analizira se delovanje službe bezbednosti prema šarolikoj opoziciji komunističkom režimu i disidentima u Srbiji u vreme reafirmacije kursa „čvrste ruke“ koji je nastupio kao reakcija na „liberalistička skretanja“. Na osnovu ovih dokumenata moguće je sagledati strukturu „neprijatelja“, brojnost, oblike i načine delovanja kako nosioca otpora tako i represivnih odgovora partije i države na ove izazove.*

KLJUČNE REČI: Srbija, komunizam, unutrašnji neprijatelj, represija, politički zatvorenici, tajna policija

Nakon pada Aleksandra Rankovića a naročito od početka 70-ih godina savezna država je stalno slabila. Nadležnosti u sferi politike i bezbednosti sve više su sa saveznog nivoa prenošene na republike i pokrajine. S druge strane, ranije najavljivana „demokratizacija“ društva je naglo obustavljena. Došlo je do jačanja uticaja države i partije u svim sferama: političkom životu, ekonomiji, kulturi i nauci. U političkoj sferi to se ogledalo kroz smenu „liberalnih elemenata“ u Savezu komunističke Jugoslavije (SKJ), intenziviranu političku represiju i povećan nadzor nad političkim neistomišljenicima; u ekonomiji kroz zaustavljanje liberalnih tržišnih reformi 1965;¹ a u sferi kulture, nauke i ideologije došlo je do naglašenijeg prisustva i forsiranja ideološko-političkih sadržaja. Odumiranje savezne države i praktičnu „konfederalizaciju“ zemlje nisu pratili demokratizacija i slabije ideološko prisustvo

* Rad je deo projekta *Srpsko društvo u jugoslovenskoj državi u 20. veku: Između demokratije i diktature* (177016), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

¹ Privredna reforma čiji su ciljevi bili podela dohotka prema učinku, samoupravljanje u preduzećima – s obzirom na investicije u republikama i pokrajinama, integrisanje jugoslovenske privrede u međunarodno tržište, relativan porast životnog standarda – ipak nije dovela u pitanje nedemokratski društveni poredak, već se svela na elemente oslobađanja privrede od birokratizovanog aparata i uvođenje nekih tržišnih mehanizama. Jure Vujić, *Trg maršala Tita – mitovi i realnosti titoizma* (Zagreb: Hrvatska uzdanica, 2007), 191.

SKJ, već upravo obratno, jačali su represivni i ideološki aparat, kult ličnosti i uloga partije u društvu. Naročito se taj trend primećuje od početka 70-ih godina.²

Neostaljinizam, kako pojedini istraživači nazivaju afirmaciju „čvrste ruke“, 70-ih godina se od integralnog staljinizma razlikovao utemeljivanjem u samoupravnoj ideologiji i drugom istorijskom trenutku. Predstavljao je, po njima, odgovor režima na proces decentralizacije i liberalizacije koji je otpočeo posle Brionskog plenuma.³ Karakterišu ga obnavljanje staljinističkog folkloru u javnosti, žigovanje frakcija, potera za „trockistima“, sumnje i prozivke, uz poziv na govore druga Tita, povika na „truli liberalizam“ i prinuđivanje na samokritiku, povećan intenzitet političkih suđenja. Dolazi do jačanja kulta ličnosti i afirmacije moralno-političke podobnosti u svim oblastima.⁴ Učestali su istupi i predsednika države protiv „euforije demokratizacije“. Posle Brionskog plenuma delimično je smanjena politička represija nakon osude političkih zloupotreba UDB-e (posle te kampanje preimenovana u SDB – Služba državne bezbednosti). Više se pazilo na formu, da se ne iskače iz zakonskih normi, a neformalni vaninstitucionalni oblici represije (nezakonita hapšenja, prebijanja) postajali su ređi. Tokom 70-ih, međutim, ponovo raste intenzitet represije s tim da ona poprima suptilnije i ozakonjene forme.⁵

Po drugi put se hapse „nacionalisti“ koji su već odležali duge zatvorske kazne (Đura Đurović, Sava Banković, Slavoljub Vranješević). Zatim mnogi ibeovci, učesnici tzv. Barskog kongresa Nove komunističke partije Jugoslavije (NKPJ), anarholiberali, liberali i drugi iz spektra unutrašnjeg neprijatelja. Intenzivnija politička represija posle 1968. posledica je niza realnih društvenih okolnosti, najpre snaženja otpora u zemlji ali i spoljnopolitičkih turbulencija, terorizma, ratova i kriza. Delimična liberalizacija posle 1966. i pada Rankovića omogućila je prvi put artikulaciju različitih oblika političkog raznoglasja izvan partije. Talas studentskih demonstracija od polovine 60-ih u SAD, preko Francuske, Nemačke i Italije, prelio se i na Jugoslaviju. *Deklaracija o položaju hrvatskog jezika 1967, Predlog za razmišljanje*, studentske demonstracije 1968. i maspok u Hrvatskoj 1969–1971, čiji su nosioci bili mlađi ljudi, profesori i studenti, zbnili su i uznemirili partijske vrhuške izazivajući strah i podozrenje od „liberalizacije“.⁶ Zaoštavanje međunarodnih odnosa, praćeno nasilnim metodama rešavanja političkih konflikata, blokovskom zategnutošću i obaveštajnim ratom, išlo je na ruku podizanju temperature u zemlji. Rat na Bliskom istoku, kao i vojni udar u susednoj Grčkoj 70-ih, globalna nestabilnost i ekspanzija terori-

² Slovenački sociolog Sergej Flere uočava trend spajanja nacionalizma i komunizma još od stvaranja socijalističke Jugoslavije. Simbioza sa nacionalizmom i republičkim partikularnim interesima postoji još od AVNOJ-a. Na kraju su Tito i vojska ostali jedina spona koja je integrisala državu uz potpuno decentralizovanu privredu i podeljeno jugoslovensko društvo. Sergej Flere, *Jugoslavija se raspala i pre uspona Miloševića*, Slobodna Evropa, <https://www.slobodnaevropa.org/a/specijal-100-godina-jugoslavije-sergej-flere/29561483.html> (pristupljeno 15. 1. 2019).

³ Nebojša Popov, *Društveni sukobi – izazov sociologiji* (Beograd: Službeni glasnik, 2008), 226; *Svedočenje Mirka Čanadanovića*, Crveno i Crno, TV-dokument, RTS 1, 11. april 2008.

⁴ N. Popov, n. d., 238.

⁵ Opširnije: Srđan Cvetković, *Između srpa i čekića, 2. Politička represija u Srbiji 1953–1985* (Beograd: Službeni glasnik, 2011).

⁶ Katarina Spehnjak, Vjekoslav Cipek, „Disidenti, opozicija i otpor – Hrvatska i Jugoslavija 1945–1990“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2, (2007), 275.

zma u svetu (i kod ekstremne političke emigracije), dodatno su podgrejavali temperaturu u zemlji. Globalna ekonomska kriza početkom 70-ih poklapa se sa opštim porastom terorizma i političkog nasilja. Ipak, od svih spoljnih faktora najviše je na intenzitet političke represije u Jugoslaviji uticala intervencija SSSR-a u Čehoslovačkoj 20. avgusta 1968.⁷ Ona je oživela sećanje na mađarsku „kontrarevoluciju“ 1956. i uplašila partiju od mogućnosti sovjetske intervencije.⁸

U ovakvim okolnostima na spoljnom planu primećena je ekspanzija „aktivnosti unutrašnjeg neprijatelja“ i raznolikih kritičara režima koji su navodno videli potencijalnu šansu za obaranje ili slabljenje režima. Dezorganizovan i razjedinjen unutrašnji neprijatelj je, prema procenama SDB, mogao da posluži u određenim kriznim situacijama ili u slučaju spoljne intervencije kao „peta kolona“. I prema drugim bezbednosnim izveštajima neprijateljska aktivnost se najviše osetila u vreme čehoslovačke krize kada se naglo povećao broj napada na sistem, a ubeovci su vršili propagandu na platformi solidarisanja sa agresorom i širenja defetizma u pogledu odbrane od SSSR-a. S druge strane, prozapadni elementi su tražili trajan prekid sa Istokom i čvršću povezanost sa Zapadom.⁹

Procenjavano je da veći bezbednosni izazov predstavlja opasnost od nekih formi „specijalnog rata“ preko unutrašnjeg neprijatelja nego od otvorene agresije. Stoga je posle 21. sednice Predsedništva SKJ 1972. najavljena „čvrsta ruka“ i obračun sa svim formama neprijateljskog delovanja koje su došle do izražaja u vremenu „liberalističkih tendencija“.¹⁰

Vrste unutrašnjeg neprijatelja

Iako unutrašnji neprijatelj u političkom i organizacionom smislu, prema procenama SDB, nije predstavljao „organizovanu snagu“, ipak su državni organi uočavali neka zajednička obeležja: „Zloupotrebljavanje demokratskih institu-

⁷ U noći 20. avgusta 1968. sovjetska armija je izvršila invaziju na Čehoslovačku, što je jugoslovensko rukovodstvo asociiralo na akcije protiv Jugoslavije 1948. Temperatura je bila podignuta do mere da je, prema svedočenju bivšeg obaveštajca Milana Trešnjića, formiran ratni sekretarijat za inostrane poslove pri SSIP-u i svima određen ratni raspored. Milan Trešnjić, *Vreme razlaza od Briona do Karađorđeva* (Beograd: Književne novine, 1989), 61.

⁸ Već krajem 1968. preduzete su zamašne mere mobilizacije u ministarstvu odbrane i organima unutrašnjih poslova, ubrzane popune rezervnog sastava, razmatranja planova odbrane, modernizacije vojske (nabavka uniformi, naoružanja i opreme), a sve kao posledica straha od „čehoslovačkog scenarija“. Arhiv Jugoslavije (AJ), fond 803, Predsedništvo SFRJ, fascikla 45, 74. sednica, Specijalni rat protiv SFRJ, 23. april 1977, 24; Srđa Popović, *Poslednja instanca I* (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2003), 161; Đoko Tripković, „Međunarodni položaj Jugoslavije i vojna intervencija u Čehoslovačkoj 1968“, *Istorija 20. veka*, br. 1, (2008), 118; Džasper Ridli, *Tito – biografija* (Novi Sad: Prometej, 1998), 355.

⁹ AJ, fond 130, Savezno izvršno veće (SIV), fascikla 558, Analiza osposobljenosti i efikasnosti organa unutrašnjih poslova, Savezni sekretarijat unutrašnjih poslova, (SSUP), mart 1970, 83–84.

¹⁰ Pitanjima bezbednosti i „razvijanja društvene samozaštite“ intenzivnije su se bavila, u okviru svojih nadležnosti, najviša politička tela, Skupština i Predsedništvo SFRJ (naročito Savet za zaštitu ustavnog poretka), SIV, Predsedništvo CK SKJ i njegov Izvršni komitet, kao i republički i pokrajinski saveti za zaštitu ustavnog poretka. AJ, 803-39, 61. sednica, 19. oktobar 1976, Nacrt izveštaja o stanju u zemlji 8. oktobar 1976, Zaštita ustavnog poretka, 65–71; 803-48, 81-82. sednica, Specijalni rat protiv SFRJ, 25. april 1977, 58.

cija za antidržavno delovanje, zloupotreba političkih i ekonomskih problema SFRJ i oslonac na inostrane faktore ili političku emigraciju“.¹¹ Spajao ih je, prema istom izvoru, i isti krajnji cilj: „rušenje ustavnog poretka i društveno-političkog sistema u SFRJ“. Neke snage su bile oslonjene na strane političke i bezbednosne faktore, jedne su koristile političke metode borbe, druge su posezale i za terorizmom, a treće kombinovale oba vida borbe u svom delovanju. SDB je uočavala aktivnost široke lepeze neprijatelja koja je usmerena na obaranje režima i širenje defetizma.¹²

Novina u odnosu na raniji period bila je da su „neprijateljski elementi“ infiltrirani u socijalistički sistem i javne institucije, pojedine listove i teoretske publikacije. U tom smislu, navode se Matica srpska, Udruženje književnika Srbije, Prosvjeta, NIP „Rilindja“ na Kosovu, časopis *Hrvatski književni list*, redakcija *Studenta*, zajednica samostalnih pisaca TIN u Hrvatskoj, Srpsko filozofsko društvo u Beogradu, naučni časopis *Praksis* u Zagrebu, *Perspektive* u Ljubljani, *Književne novine* u Beogradu, Matica iseljenika i druga izdavačka preduzeća. Konstatuje se da je najrasprostranjeniji oblik i društveno najopasnija delatnost sa pozicija nacionalizma i separatizma i „iredentizma na Kosovu i Istri“.¹³

Struktura unutrašnjih neprijatelja delimično je izmenjena u odnosu na ranija vremena pa se sada pored starih ibeovaca, građanskih neprijatelja, „đilasovštine“ i „rankovićevštine“, beleže nove neprijateljske grupacije, poput „birokratsko-konzervativne grupacije“ (izrasle na tragu ideja „čvrste ruke“ osuđene političke strukture na Brionskom plenumu) i „anarholiberala“ (odnosno, grupacije izrasle na tradiciji „šezdesetosme“). Uočeno je da anarholiberale pomaže Zapad, dok se „birokratsko dogmatske snage“ više oslanjaju na Istok.

U osnovi, svi „unutrašnji neprijatelji SFRJ“ bili su, od strane analitičara službi bezbednosti, podeljeni na dve osnovne grupe:

1. stara građanska opozicija (bivši četnici, ustaše, ljotičevci i antikomunističke snage, ostaci građanstva, klerikalni elementi, građanski liberali);
2. nova socijalistička opozicija (đilasovci, birokratsko-etatiističke snage – rankovićevci, ibeovci i neoibeovci, liberalni komunisti, nacional-komunisti, tehnokrati, anarholiberali).

Snažnija opozicija režimu sada je stasala iz redova samih komunista, dok su se preživeli ostaci „starih građanskih struktura“ više eksponirali među političkom emigracijom, a u zemlji su bili prisutni simbolično. Na osnovu dokumenata i izveštaja organa unutrašnjih poslova „unutrašnji neprijatelj“ je najčešće bio grupisan u nekoliko kategorija, a u nastavku donosimo izvode iz ovih sveobuhvatnih analiza:¹⁴

¹¹ AJ, 130-558, Analiza osposobljenosti i efikasnosti organa unutrašnjih poslova, SSUP mart 1970, 77.

¹² AJ, 803-18, 1974, Informacija o nekim problemima bezbednosti i radu organa unutrašnjih poslova, oktobar 1974, 1–8.

¹³ AJ, 130-558, Analiza osposobljenosti i efikasnosti organa unutrašnjih poslova, SSUP, mart 1970, 78–79.

¹⁴ AJ, 803-18, 1974. Informacija o nekim problemima bezbednosti i radu organa unutrašnjih poslova, oktobar 1974, 1–8; AJ, 130-558, Analiza osposobljenosti i efikasnosti organa unutrašnjih poslova, SSUP, mart 1970, 74–84.

Neoibeovska i birokratsko-dogmatska grupa okupljala je ibeovce, neostaljiniste i slične koji su se zalagali za „birokratski koncept razvoja društva“. Oni prema nalazu službe omalovažavaju političko rukovodstvo smatrajući ga nesposobnim i idejno nezdravim, veličaju Rankovića i šire propagandu o njegovoj popularnosti u masama. Osnovna njihova teza jeste da je čitav privredni i društveni život kroz samoupravljanje doveden u stanje anarhije, a njihovo grupisanje vrši se oko ideje „čvrste ruke“ i „jake Jugoslavije“. Najviše je primećeno delovanje posle Brionskog plenuma. Cilj je bio uspostavljanje „birokratsko-centralističkog sistema“, približavanje SSSR-u i uključivanje Jugoslavije u socijalistički lager. Izražava se briga za „spasavanje“ Jugoslavije kao celine, ali se pri tome konstatuje da se to može uraditi samo uz pomoć SSSR-a. Za otvorene prosovjetske elemente se daje sledeća karakteristika: „Kominformovci u lansiranju svojih stavova ističu da mi danas nemamo svoju pravu partiju, već skup karijerista, da je položaj sa ovom garniturom bezizlazan, jer je prozapadno orijentisana.“ Uočeno je da oni imaju skoro stalan angažman za prevođenje materijala sa ruskog jezika, koji su obezbedili preko informbirovskih, prosovjetskih i drugih veza u raznim redakcijama (*Duga, Politika*, itd.).¹⁵

S druge strane, pripadnici „birokratsko dogmatske strukture“ odluke Četvrtog plenuma uglavnom nazivaju konstrukcijama čiji je cilj bio uklanjanje srpskih kadrova iz najviših državnih i političkih foruma. Vreme pokazuje da su optužbe protiv njih bile neosnovane i da su oni bili u pravu, što potvrđuju „ispoljene slabosti i teškoće“ u društvenom razvoju. Najčešća meta njihovih napada su bili „demokratizacija društvenog razvoja i samoupravljanje“. U diskusijama oko amandmana pojedinci su skoro otvoreno ispoljavali „kritizerske i nacionalističke“ stavove. Pri tome su izražavali skepticizam u pogledu daljeg društveno-političkog razvoja SR Srbije. Preko svojih poznanika i prijatelja među književnicima, novinarima i kulturnim radnicima Beograda informisali su se o zbivanjima i komentarima u društvenom i političkom životu. Službi su bili interesantni kontakti pojedina, a naročito Vojina Lukića, sa nekim licima iz inostranstva navodno povezanim sa stranim obaveštajnim službama.¹⁶ Glavni predstavnici dogmata bili su Aleksandar Ranković, Vojin Lukić, Boško Vidaković i njima bliski bivši funkcioneri Službe državne bezbednosti kao i prostaljinistički osuđivani elementi. Kao neoibeovci praćeni su Milivoje Stefanović-Dolinski, Vlado Dapčević, Mileta Perović, Radomir Đurić, Sava Stojanović, Ranko Simić, Milan Colić i drugi.

Liberalno-frakcionaška grupa obuhvatala je lica udaljena iz SKJ zbog „liberalističke, frakcionaške i antipartijske aktivnosti“. Oni su širili tezu kako su u jugoslovenskom društvu zakočeni demokratski procesi, a „ustavne odredbe i opšti kurs ka jačanju položaja radničke klase u društvu proglašavaju demagogijom i manipulisanjem radnicima“. Nosioци ove frakcije su bili smenjeni liberalni komunistički funkcioneri Latinka Perović, Marko Nikezić i njima sklona lica iz sveta no-

¹⁵ AJ, fond Kabinet Predsednika Republike (KPR), 837, II-5-d/202, Ocena delovanja unutrašnjeg neprijatelja i stranih obaveštajnih službi u Srbiji prema materijalu Republičkog sekretarijata unutrašnjih poslova (RSUP), 10. 1. 1972, 20.

¹⁶ Isto.

vinarstva, privrede i javnog života. Ovde spadaju i tehnobirokrati („tehnomenadžerija“) čiji su pripadnici „zloupotrebljavajući svoje ekonomske pozicije radili na podriivanju ekonomske osnovice društva i uzurpiranju samoupravnih prava ljudi te pretendovali na političke pozicije u društvu“. Izazvali su posebnu pažnju tajne službe kada su otkrivene masovne zloupotrebe u oblasti spoljne trgovine „s ciljem da se izazovu poremećaji u privrednim tokovima zemlje“. Time je, navodno, stvarana osnova za kontrarevolucionarno delovanje. Praćeni su na celoj teritoriji zemlje, a posebno intenzivan obračun bio je na teritoriji Srbije i Slovenije u sklopu borbe protiv liberalizma. Pripadnici su bili direktori društvenih preduzeća koji su pretpostavljali ekonomske principe političkim ili urednici novina skloni srpskim komunističkim liberalima: Slobodan Bata Todorović, Lazar Vračarić i drugi.¹⁷

Anarholiberali su bili najtemeljnije obrađeni u izveštajima SDB. To su mahom „lica koja deluju sa pozicija tzv. nove levice i trockističke grupe i pojedinci.“ Oni su negirali revolucionarni karakter jugoslovenskog društva i Saveza komunista; samoupravljanje su prikazivali kao manipulaciju radničkom klasom, a komuniste kao privilegovan sloj. U dokumentima anarholiberali se karakterišu kao „kraljivici tuđih leđa“, jer se navodno zaklanjaju iz marksističke ideologije. Pored socijalnih, kulturnih i humanih motiva, konfuznih i sasvim neoblikovanih političkih htenja, u „pokretu“ su sadržani i idejno-politički oblici koji se, manje ili više, uklapaju u „buržoaski ili birokratsko-etatički koncept“.

Po proceni SDB Srbije, glavni pravci delatnosti bili su izraženi kroz podsticanje studenata, radnika i drugih da putem organizovanih pritisaka (protestni zborovi, demonstracije i slične manifestacije) promene ustavni poredak suprotstavljajući se stavovima i odlukama SKJ. „Nova levica“ u Jugoslaviji je bila otkupljena oko filozofskog časopisa *Praxis*. Po njima, vlast treba da uzme inteligencija (u prvom redu humanistička), jer je „radnička klasa konformistička i zbog toga nesposobna da vodi progresu“. Bili su pod velikim uticajem i u tesnoj vezi sa raznim političkim strujama „Nove levice“ u zapadnoevropskim zemljama.¹⁸

Anarholiberali su delovali kroz institucije ili kroz javne demonstracije na nekoliko načina:

- a) korišćenje pojedinih listova i časopisa: *Student*, *Vidici*, *Praxis* i drugi;
- b) razne tribine i ustanove, naučni skupovi: Kolarčev univerzitet, Dom omladine Beograda, Radnički univerzitet „Đuro Salaj“, Studentski kulturni centar;
- c) na filmu i u pozorištu prisutne su njihove ideje, a primećena su dela kojima se i neposredno popularišu junske studentske demonstracije (FEST-71, „Druga vrata levo“);
- d) u naučnim ustanovama, raznim udruženjima, pozorišnim kućama: Institut za novinarstvo, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Institut za ekonomska istraživanja, Institut za društvene nauke, Udruženje književnika Srbije, Atelje 212, veći broj glumaca;
- e) na fakultetima, a posebno Filozofskom, Akademiji za pozorište, film i televiziju, zatim Pravnom, Filološkom i drugim. Takođe su sistematski koristili

¹⁷ Isto, 20 i dalje.

¹⁸ Isto, 27.

svaki skup Saveza studenata, Saveza komunista, manifestacije, predavanja i drugo, da se kritikuje društveni sistem.

Nastojali su da se „uključe“ u skupštinske izbore. Vodili su oštru borbu za naturanje svojih istaknutih aktivista za kandidate (Ljubomir Tadić, Dragoljub Mićunović, Aleksandar Ilić, Sonja Liht). Korčulanska filozofska škola kao teoretski nastavak „junskih demonstracija je takođe znatno uticala na formiranje „ideologije pokreta“ kao i mnogi profesori i studenti iz Francuske, Nemačke i Engleske. Profesor Svetozar Stojanović je, pored ostalog, istakao da je kriza posledica i toga što je prestao postupak destalinizacije, zatim da je Savez komunista 1948. godine koristio staljinističke metode protiv ibleovaca, itd.¹⁹

„Trockistička internacionala“²⁰ je, uz predstavnike zemalja Istočne i Zapadne Evrope, održala kongres 1970. godine. Prema podacima službe prisustvovali su i „delegati“ iz Jugoslavije, ČSSR i Poljske. U jednoj od proklamacija, upućenoj „komunističkim borcima Istočne Evrope“, kongres se obratio i „novoj komunističkoj opoziciji, koja se bori za obaranje birokratske diktature u zemljama Istočne Evrope“. Pored „lidera sovjetske i poljske opozicije“ tu se pominju „drugovi Vlada Mijanović, Božidar Borjan i druge vođe revolucionarnih studenata Jugoslavije“, bačeni u zatvore zato što su „branili socijalistička prava jugoslovenskih radnika“.²¹

Anarholiberali su bili naročito jaki na Beogradskom univerzitetu. Uočena je „ekstremna grupa profesora“ (praksisovci, Mihailo Đurić, Kosta Čavoški i drugi) koja je povezana sa književnim krugovima oko Dobrice Ćosića.²² Takođe su posto-

¹⁹ U toku rada škole bila je приметna aktivnost 'ekstremnih studenata' na čelu sa Milanom Nikolićem i Sonjom Liht, koji su rasturali zabranjeni vanredni broj lista *Student i Praksisa* i činili pokušaje da se učesnicima prikaže zabranjeni film Dušana Makavejeva „Misterije organizma“. U izveštaju se kaže da je na Korčuli 1971. godine bilo prisutno oko 300 učesnika iz zemlje i inostranstva, odnosno znatno veći broj nego ranijih godina, među kojima profesori Beogradskog univerziteta Ljubomir Tadić, Mihailo Đurić, Veljko Korać, Ljubomir Stojić, Zoran Vidojević, Zagorka Pešić-Golubović i drugi. Sa Zagrebačkog sveučilišta: Rudi Supek, Danko Grlić, Branko Horvat, Ivan Kuvačić, Milan Kangrga, Gajo Petrović, Branko Despot, sa Ljubljanskog: Dušan Pirjevec i Veljko Rus, Sarajevskog – Besim Ibrahimović, Gasim Muminović i Faut Nuhić. Od studenata-ekstremista prisustvovali su Rodoljub Bube Rakić, Sonja Liht, Milan Nikolić, Neda Nikolić, Vitomir Teofilović, Milan Mladenović, Đordije Uskoković – svi iz Beograda, te Žarko Puhovski, Tatjana Roje, Nikola Skender – iz Zagreba, kao i grupa studenata sa Sarajevskog univerziteta. Ivan-Zvonimir Čičak, iz Zagreba, i predsednik univerzitetskog odbora Saveza studenata Beogradskog univerziteta takodje su boravili na Korčuli. AJ, 837, KPR, II-5-d/202, Ocena delovanja unutrašnjeg neprijatelja i stranih obaveštajnih službi u Srbiji prema materijalu RSUP-a od 10. 1. 1972, 24–25; S. Cvetković, *n. d.*, 2, 416–417.

²⁰ Ova pojava još nije bila detaljnije proučena u Službi DB, utoliko pre što su u pitanju ne samo „ekstremni, već i širi idejni i društveno-politički aspekti koji prevazilaze pozicije Službe“. *Isto*, 28.

²¹ Nedeljnik trockistički list *Rouge*, specijalni broj od 30. novembra 1970, posvećen održavanju Kongresa u Briselu upućivan je profesorima Ljubomiru Tadiću, Vojinu Miliću, te studentima Danilu Udovičkom, G. Đapiću, Lazaru Stojanoviću i drugima. *Isto*, 28.

²² Takođe su povezani sa intelektualnim svetom u Francuskoj, Nemačkoj, Engleskoj i SAD: „...Ljuba Tadić, profesor, studirao u Parizu. U 1970. godini bio na studijskom putovanju u SR Nemačkoj, a zatim i na dužoj specijalizaciji. Stipendiju je dobio i uz pomoć profesora Milana Kangrga iz Zagreba. Održavao je stalne i brojne veze sa licima iz Francuske, SAD i SR Nemačke. Mihailo Marković je ukupno proveo u SAD više od 4 godine. Ima širok krug veza u SAD i evropskim zemljama. Svetozar Stojanović bio na specijalizaciji u Velikoj Britaniji, a

jali slični manji centri u Novom Sadu (Pavle Ivić, Miroslav Egerić, Želimir Žilnik, krugovi oko *Indexa* i Matice srpske). U Zagrebu je na taj način gledano na *Praxis* (Rudi Supek, Milan Kangrga, Gajo Petrović), a u Sarajevu su označeni profesor Filozofskog fakulteta Milan Damjanović i drugi. Svi su oni, prema izveštajima službe, bili u vezi najčešće preko Mihaila Markovića, Ljubomira Tadića, Dobrice Ćosića ili Mihaila Đurića. Kao ekstremni studenti navode se: D. Bošković, Milorad Vučelić, Milan Nikolić, Jovica Aćin, Vlada Mijanović, Laslo Sekelj, Dragan Minderović, B. Borjan, Sonja Liht, Lazar Stojanović, Ljubiša Ristić (sin generala Miroslava Ristića), Aleksandar Ilić, Danilo Udovički (sin Lazara Udovičkog, sekretara Saveta za spoljnu politiku predsedništva SFRJ) i drugi. Osim na Univerzitetu, početkom 70-ih primećeni su neprijateljski nastrojeni pojedinci u pozorištu (Stevo Žigon, Branko Pleša, Ljubomir Ljuba Tadić, Mira Trailović – upravnik Ateljea 212; filmu (Dejan Đurović, Dušan Makavejev, Živojin Pavlović, Kokan Rakonjac, Želimir Žilnik i drugi); institutima (Ljubomir Stojić – Institut društvenih nauka, Trivo Inđić – Institut za sociologiju, J. Danojlić – Institut za novinarstvo, itd.). Konačno, bilo je neprijatelja i na televiziji (Vasko Ivanović, Živan Lazić, Raša Popov, Jug Grizelj i drugi), pa čak i u kulturno-umetničkim društvima („Žikica Jovanović Španac“, itd.). Uočeno je da se sve više orijentiše na nenasilne i legalne metode borbe putem štampe, natpisa, rasprava itd., kao i na aktivnost okrenutu širem auditorijumu stvaranjem uporišta u kulturnim, naučnim i društvenim ustanovama. Primećeno je sve veće zanemarivanje ideoloških razlika zarad stvaranja šireg fronta, na primer kroz kontakte Milovana Đilasa sa pojedinim praksisovcima i nacionalistima.²³

U kontaktima sa predstavnicima SAD evidentirani su i neki od najistaknutijih ekstremnih studenata kao što su: Vlada Mijanović (po izdržanoj jednogodišnjoj kazni zatvora, Gojko Nikoliš ga ilegalno skrivao u svojoj vikend-kući u selu Sjeničaku),²⁴ Dragan i Zoran Minderović, Milan Nikolić, Svetlana Vidaković, Bora Krivokapić, Aleksandar Ilić, Sonja Liht, Danilo Udovički (takođe veza G. Nikoliša) i drugi. U vezi sa ekstremnom delatnošću na Beogradskom univerzitetu evidentirano je 87 lica, s druge strane, 74 građana iz zapadnoevropskih i istočnoevropskih zemalja su se interesovali za događaje u vezi sa demonstracijama.²⁵ Sumnjivi su bili i sledeći studenti i mlađi saradnici: Dragan Minderović, Lazar Stojanović, Sonja Liht, Laslo Sekelj, Ljiljana Jovičić (udata za Vladu Mijanovića) i drugi, koji su boravili u Francuskoj, SR Nemačkoj i SAD. Zoran Minde-

1970. godine otišao u SAD i tamo se zadržao do juna 1971. kao i Vojin dr Milić koji je boravio u SR Nemačkoj. Aleksandar Kron se nalazio na specijalizaciji u SAD.“ AJ, 837, KPR II-5-d/202, Ocena delovanja unutrašnjeg neprijatelja i stranih obaveštajnih službi u Srbiji prema materijalu RSUP-a od 10. 1. 1972, 30.

²³ Isto, 29.

²⁴ O tome: Драгомир Бонцић, „Кордун у Социјалистичкој Југославији (1945–1990)“, у: *Кордун од Војне границе до Републике Српске Крајине 1881–1995*, уредник Момчило Павловић (Београд: Институт за савремену историју, 2018), 438.

²⁵ Problem specijalizacije u zapadnim zemljama tada nije bio obrađivan od strane SDB. Procenjavano je da se u periodu 1950–1970. samo iz Beograda, po raznim programima, u SAD „usavršavalo“ gotovo 15.000 lica što je posmatrano kao velika mogućnost za vršenje neposrednog obaveštajnog uticaja na građane. AJ, 837, KPR II-5-d/202, Ocena delovanja unutrašnjeg neprijatelja i stranih obaveštajnih službi u Srbiji prema materijalu RSUP-a, 10. 1. 1972, 29.

rović i Vojislav Kamban (kome je otac bio ibeovac) nalazili su se u Francuskoj, gde su bili povezani sa „tamošnjim ekstremistima“. Student Vlada Mijanović je tokom 1968, 1969. i 1970. godine imao u Beogradu nekoliko susreta sa obaveštajno sumnjivim novinarima Desom Trevizan (inače veza Milovana Đilasa), Stelloom Aleksander, zatim sa Ričardom Kinderslijem, profesorom Oksfordskog univerziteta (bivšim sekretarom ambasade Velike Britanije u Beogradu), Fernandom Dontom predstavnikom beloemigrantske izdavačke kuće „Posev“ iz Minhe- na itd. Student Danilo Udovički takođe je, prema SDB, bio poznat po mnogobroj- nim kontaktima i vezama sa strancima (govorio je pet jezika, pa je u mnogim kontaktima ostalih „ekstremista“ služio i kao prevodilac). Svake godine je vodio u Francusku grupu od po tridesetak jugoslovenskih omladinaca i omladinki u Me- đunarodni evangelistički koledž, koji je pod patronatom CIA. Karakteristično je da je Udovički prilikom odabiranja omladinaca vodio računa o tome da to budu deca „viđenijih“ ljudi, a naročito da su „provereni i odani studentskom pokretu“.²⁶

Kao najisturenije vođe neprijateljske delatnosti profesora na Beograd- skom univerzitetu nabrajaju se: Mihailo Marković, Ljubomir Tadić, Dragoljub Mićunović, Svetozar Stojanović, Zagorka Pešić-Golubović, Mihailo Đurić, Alek- sandar Stojanović, zatim Ilija Moljković, te asistenti: Trivo Indić, Kosta Čavoški, Đorđije Vuković i druge „vođe“ ekstremizma ispoljenog u studentskim demon- stracijama i kasnijim stavovima koji su, inače, u suprotnosti sa politikom Saveza studenata. Primećuje se kako preko studenata ostvaruju određen uticaj na stvar- nje uporišta u redakcijama listova (*Student*, *Vidici*, itd.), a zatim i na pojedince u Univerzitetskom odboru Saveta studenata kao i drugim sredinama. Grupa je preko Mihaila Markovića bila navodno povezana sa jednim brojem književnika (Dobri- ca Ćosić, Sveta Lukić, Predrag Palavestra). Preko Mihaila Đurića bili su povezani sa Borislavom Mihajlovićem Mihizom, Živoradam Stojkovićem, Zoranom Gluščevićem i drugima. Sa Mihailom Đurićem je u vrlo bliskim odnosima bio profesor Dejan Medaković, u čijem su se stanu u Siminoj 9a sastajali Mihiz, M. Đurić, Lj. Tadić i drugi istomišljenici iz intelektualnih krugova.²⁷

Izvan Beograda, prema saznanjima službe, anarholiberalna grupa je bila povezana u Novom Sadu sa Pavlom Ivićem, profesorom Filozofskog fakulteta, Miroslavom Egerićem, urednikom lista *Polja*, Đorđijem Vukovićem, asistentom Filozofskog fakulteta, Želimirom Žilnikom, filmskim režiserom i drugima. Ovi kontakti ostvarivali su se preko M. Markovića, M. Đurića i D. Medakovića. Sem toga, grupa „ekstremnih profesora“ iz Beograda imala je određen uticaj na redak- ciju novosadskog studentskog lista *Index*, *Polja*, Maticu srpsku itd. U Zagrebu je postojao kontakt sa redakcijom časopisa *Praxis* (R. Supek, G. Petrović, M. Kan- grga i drugi). Veze su uspostavljene sa uredništvom i redakcijom časopisa *Enci- klopedija moderna*. U Sarajevu je ostvaren kontakt sa profesorima Filozofskog fakulteta M. Damjanovićem i redakcijom časopisa *Odjek*. Ove kontakte i veze najčešće su održavali Lj. Tadić, M. Marković, M. Đurić i D. Medaković.²⁸

²⁶ Isto, 31–32.

²⁷ Isto, 32–33.

²⁸ Isto, 31.

Nacionalisti su u Srbiji okvalifikovani kao lica aktivna u delovanju sa „hegemonističkih i centralističkih“ ili „separatističkih i iredentističkih“ pozicija. Neprijateljsko istupanje na ovoj liniji odražavalo se, pre svega, u „šovinističkim i separatističkim“ parolama „o propasti i ugroženosti vlastite nacije“, i „dokazima“ za to kroz razne statističke podatke i slično. Sve se manifestovalo kroz napade na samoupravljanje i jedinstvo Jugoslavije, protivljenje ustavnim reformama, podizanju Njegoševog mauzoleja na Lovćenu i aktivnostima oko izgradnje pruge Beograd–Bar. Tako se u jednom dokumentu kaže: „Sredinom marta 1971. godine ekstremisti Mihiz, Bečković, Miodrag Bulatović su se dogovorili da na Kolarčevom narodnom univerzitetu organizuju književno veče na kome bi se pisci crnogorske nacionalnosti izjasnili – da su Srbi i Crnogorci jedna nacija (ovo više puta potencirao i Đilas).“²⁹

Uočena je saradnja nacionalista sa Srpskom pravoslavnom crkvom (SPC). Za Mihiza se kaže da je 1971. kontaktirao sa patrijarhom SPC Germanom, kome je navodno u cilju „spasavanja“ srpske nacije i afirmisanja srpstva u zemlji i inostranstvu izrazio želju srpskih pisaca za saradnju sa Crkvom, predloživši turneju određenih književnika po svetu. Dobrica Ćosić je, prema istom dokumentu tajne policije, bio u kontaktu sa predstavnicima manastira Hilandar. Ponudio je saradnju u smislu plasmana nekih izdanja Srpske književne zadruge (SKZ), preko SPC, u zemlji i inostranstvu.³⁰ Ova grupa je cenila da su „Hrvati vinovnici teškog stanja u zemlji“. Živorad Stojković, Mihailo i Vojislav Đurić, Dejan Medaković su se angažovali oko prikupljanja podataka o položaju Srba u Hrvatskoj. Uspostavili su kontakt sa Kulturno-prosvetnim društvom „Prosvjeta“ u Zagrebu, uputivši mu i pismo u „znak podrške“. Za parolu „bratstvo i jedinstvo naroda“ govorili su da je „to običan staljinistički blef, plasiran od političara, zbog čega su Srbi zaboravili svoju istoriju i dozvolili izjednačavanje ustaštva sa četništvom, a u zemlji dozvolili rad dve partije – komunističke i ustaškog pokreta“.³¹

Skupština pododbora SKD „Prosvjeta“ zakazana u Zadru, kojoj su prisustvovali Dobrica Ćosić, Brana Crnčević, Mihiz, Matija Bečković, Dragoslav Mihajlović i drugi, zbog otpora vlasti održana je u selu Grčki Islam, kod Benkovca. Suprotstavljajući se ustavnim amandmanima, „ekstremni nacionalista“ Mihailo Đurić, u okviru diskusije na Pravnom fakultetu, pročitao je pismo u kome se negira prikladnost i sadržina nacarta amandmana, zalažući se za njihovo odbacivanje, jer je to „politika svršenog čina“, a ne zahtev i potreba srpskog naroda. U izveštaju je stajalo da Đurić „ne priznaje sadašnje granice Srbije, jer izvan uže teritorije Republike živi 40% Srba“ i „potencira neravnopravnost“ Srba u Hrvatskoj.³² Izražavajući svoj bes povodom Titove zdravice u Zagrebu, Živorad Stojković je u prisustvu Dejana Medakovića navodno izjavio da „ima osećanje da bi mogao da bude Gavrilo Princip“. Matija Bečković je postavljao pitanje – šta danas znači biti

²⁹ Isto, 12.

³⁰ Isto, 13.

³¹ Isto, 13–15.

³² Mihailo Đurić je 17. jula 1972. osuđen na dve godine zatvora zbog neprijateljske propagande. S. Cvetković, *n. d.*, 2, 458–459.

u opoziciji (protivnik samoupravljanja, socijalizma uopšte ili protivnik nekoga ko je na vlasti tri decenije). Uzimajući primer De Gola, koji je zbog desetogodišnjeg neprekidnog vladanja bio omrznut, izjavljuje da je „opozicionarstvo kod nas možda baš u tridesetogodišnjem predsednikovanju jednog čoveka“.³³ D. Medaković, M. Đurić, M. Bečković i drugi zaključili su, 11. septembra 1971. u Stojkovićevom stanu, da „početak zločina, koji sada dostiže sve veću kulminaciju, traje od početnih dana revolucije, a danas se zločin na nacionalnom pitanju sve više razgara u životnoj praksi“. Tih dana je u kancelariji Ilije Vujića, direktora „Naučnog dela“, vođen razgovor između Medakovića, Stanka Koraća iz Zagreba i još nekih lica – o zbivanjima u zemlji. Srbi u Hrvatskoj treba da se bore protiv Hrvata „jer drugog izlaza nema“, rekao je Korać. Podršku je navodno dobio od Dobrice Čosića i još nekih profesora Filozofskog fakulteta.³⁴

Ocenjeno je da je nakon izbora Dejana Medakovića za dekana Filozofskog fakulteta u Beogradu, „među nacionalistima i opozicionerima ispoljavano zadovoljstvo i uverenje da je to uspeh u osvajanju pozicija na Beogradskom univerzitetu“. Medaković je navodno rekao da taj fakultet mora postati bastion znanja, slobode, „kula svetilja srpskog naroda“. U vreme priprema za održavanje Kongresa kulturne akcije u Kragujevcu,³⁵ grupa „ekstremnih intelektualaca“ pokrenula je akciju sa ciljem da minira ovu manifestaciju. Inicijatori su bili: Ljubomir Tadić, Miladin Životić, Svetozar Stojanović, Nebojša Popov, Sveta Lukić, Simon Simonović i drugi. Pored izbora Medakovića za dekana, dodeljivanje Oktobarske nagrade Matiji Bečkoviću i NIN-ove nagrade Borislavu Pekiću, shvatano je kao pobjeda „nacionalista“. Primećeno je da nacionalisti pokušavaju da „osvoje“ i poznate javne tribine, zalažući se za izbor osuđivanog Zorana Gluščevića za upravnika Kolarčevog univerziteta, izražavajući podršku književniku Dušanu Radoviću, te „plansiranjem“ slikara Miće Popovića. Pod uticajem Dobrice Čosića organizovano je uključivanje u rad SKZ pojedinih direktora većih preduzeća.³⁶

U ovu brojnu grupaciju uvršteni su osim Srba i brojnih hrvatskih maspokovaca i ostali „separatistički, iredentistički i unitaristički pokreti i grupe“, zastupljeni u Srbiji, na Kosovu kod Albanaca, u Makedoniji i drugde. Sve češće su ovde ubrajani i bivši komunisti, ali i ličnosti koje su nastupale sa nacionalno-gradanskih pozicija kritikujući ustavne promene 1974. i neravnopravan položaj Srbije. Kao glavni protagonisti nacionalizma u Srbiji najčešće se navo-

³³ AJ, 837, KPR II-5-d/202, Ocena delovanja unutrašnjeg neprijatelja i stranih obaveštajnih službi u Srbiji prema materijalu RSUP-a, 10. 1. 1972, 13–15.

³⁴ Isto, 14.

³⁵ Na Kongresu kulturne akcije, održanom u Kragujevcu 1971. godine, osuđene su sve kategorije popularne kulture kao kič i šund i traženo uvođenje tzv. Zakona protiv šunda (zvanično nazvanog *Zakon o izmenama i dopunama o republičkom porezu na promet robe na malo*). U znak podrške borbi protiv kvarenja dobrog ukusa ispred zgrade u kojoj je održan Kongres, omladinci su na lomači spaljivani primerke „lake“ i nepodobne literature – stripove (izdanja *Tarzan*, *Lale*, *Krimi*, *Klinici iz moje ulice*, itd.), „pisani“ roto-romani (krimići, ljubići), magazini s „namigušama u sredini“ (*Start*, *Čik*), ploče estradnih zvezda, šund knjige.

³⁶ AJ, 837, KPR II-5-d/202, Ocena delovanja unutrašnjeg neprijatelja i stranih obaveštajnih službi u Srbiji prema materijalu RSUP-a, 10. 1. 1972, 16.

de: Borislav Mihajlović Mihiz, Mihailo Đurić, Dejan Medaković, Matija Bećković, Dobrica Ćosić, Živorad Stojković, Mića Popović, Vojislav Đurić, Sveta Lukić, Pavle Ivić; u Novom Sadu Simon Simonović, Mladen Leskovac, Boško Petrović i drugi. Primećena je vremenom njihova „idejna i akciona fuzija“ sa preživelim ostacima poraženih građanskih snaga.³⁷

Stari politički i klasni neprijatelji iz ugla vlasti bili su bivši četnici, ustaše i ostali „kvislinški elementi, ostaci buržoazije i starih klasnih struktura“. Akcija tajne policije svodila se na ponovno hapšenje nekih disidenata, ali i otkrivanje novih pročetničkih ili proustaških grupacija ili pojedinaca u zemlji. Naročito posle demonstracija 1968. i maspoka 1972, u sklopu opšteg „stezanja“ i intenziviranja političkih progona. U delatnosti ostataka bivših političkih i neprijateljskih struktura iz doba rata takođe je uočena „nacionalistička opredeljenost“. Razrađujući delatnost „najekstremnijih“³⁸ SDB je registrovala ne samo njihovu „neprijateljsku povezanost na nacionalističkoj osnovi u zemlji“, već i sa emigrantskim centrima u inostranstvu, kakav je slučaj sa Srpskim kulturnim klubom „Sveti Sava“, Srpskim četničkim centrom, OSČ „Ravna Gora“ i slično. U Beogradu je to neprijateljska grupa bivših članova Nacionalnog komiteta JVuO, sakupljena oko Đure Đurovića, Ž. Veličkovića i drugih. U drugim gradovima Srbije to su pojedinci i grupice istog i sličnog profila: Ivko Jovanić – Titovo Užice, Dušan Maksimović – Kraljevo, dr Aleksandar Popović – Novi Sad i drugi. Grupa bivših četničkih funkcionera (Đura Đurović, Radomir Milošević-Čeda i drugi) preduzela je, osim sastanaka i rasprava o „pogodnoj situaciji za trežnjenje Srba“, niz koraka na štampanju „nacional-šovinističke knjige „Srpski narodni kalendar“, povezujući se u traženju priloga sa istomišljenicima u zemlji i inostranstvu (Časlav Nikitović, emigrant – SAD)“.³⁹

Od ostalih interesantnijih nacionalističkih grupa ozbiljnije je bilo delovanje grupe koju su činili: Bogdan Marčetić, Gavra Trivanović, Spasoje Cvetković, Ilija Vujić i drugi, na čelu sa penzionisanim profesorom Poljoprivredno-šumarskog fakulteta Jovanom Zubovićem iz Beograda i advokatom Slobodanom Subotićem u vezi sa „položajem Srba u Hrvatskoj“. U izveštaju SDB kaže se da je grupa od jula 1971. preduzela niz mera na „štampanju i rasturanju nacional-šovinističkih knjiga i raspirivanju nacionalne mržnje i netrpeljivosti, te proturanju alarmantnih i neistinitih vesti.“⁴⁰ Navodno su bili u kontaktima sa emigrantskim centrima i pojedincima, „a neki podaci ukazuju da su povezani i sa ambasadam SAD u Beogradu“. Nastojali su da se povežu sa „ekstremnim studentima u Beogradu“, a naročito sa redakcijom lista *Student*. Utvrđena je i korespondencija sa emigrantima dr Urošem Stankovićem, sekretarom i urednikom *Srpske misli* u Melburnu, Ilijom Pavlovićem, emigrantom u SAD i drugima.⁴¹

³⁷ Isto, 16.

³⁸ Isto, 18.

³⁹ Isto.

⁴⁰ Advokat Slobodan Subotić, predsednik Advokatske komore, već je hapšen od OZN-e tokom 1946. Ponovo je uhapšen zbog neprijateljske propagande 29. decembra 1971. Posle hajke i pritvora, ubrzo je preminuo. S. Cvetković, *n. d.*, 2, 561–562.

⁴¹ AJ, 837, KPR II-5-d/202, Ocena delovanja unutrašnjeg neprijatelja i stranih obaveštajnih službi u Srbiji prema materijalu RSUP-a, 10. 1. 1972, 16.

Klerikalci (klerofašisti) su, prema tumačenju službe, bila „lica koja neprijateljski deluju sa pozicija verskih zajednica.“ Mislilo se pretežno na aktivnosti Rimokatoličke i Srpske pravoslavne crkve u zemlji, naročito izražene prema brojnoj jugoslovenskoj emigraciji u Zapadnoj Evropi. U ovom periodu registrovan je niz primera povezivanja crkvenih poglavara sa „eksponiranim nacionalistima i reakcionarima“ u Beogradu, Kraljevu, Šapcu, Valjevu i drugim mestima. Takođe i sa akademikima, profesorima univerziteta, književnicima, slikarima i mlađim intelektualcima iz „srpskih kuća“, a zatim sa bivšim „uglednim“ ljudima – političkim osuđenima i drugima.⁴² U redovima sveštenstva i klasne reakcije vide se nacionalistički i šovinistički istupi na račun drugih naroda i narodnosti, napadi na komuniste uopšte i politiku SK. Nosioci neprijateljskog rada u Crkvi bili su pravoslavni episkopi i sveštenici, ali i velikodostojnici drugih crkava i vera u Srbiji. Jedan od najekstremnijih slučajeva bio je sveštenik Sava Banković koji je dva puta hapšen (drugi put 1972) i ukupno proveo gotovo 20 godina na robiji zbog otvorenih antikomunističkih stavova i pisanja neprijateljskih elaborata.⁴³

Sve grupacije se u izveštajima iz druge polovine 70-ih nazivaju „peta kolona“ i upoređuju se sa kolaboracionističkim snagama u Drugom svetskom ratu, mada u izmenjenom društveno-političkom i istorijskom kontekstu.⁴⁴ Uočena je naročita povezanost klera i građanskih nacionalista sa ekstremnom emigracijom. S druge strane, zapažena je veza informbirovaca, neoibeovaca sa informbirovskom emigracijom i određenim institucijama istočnoevropskih zemalja.⁴⁵ Društveno najopasnije grupe su prema oceni SDB bile etatističko-dogmatska i liberalističko-frakcionaška zato što se, za razliku od ostalih, „radi i o određenom broju lica – bivšim funkcionerima i drugim licima koje imaju određeni ugled u društvu i partiji“. Posebno su u Hrvatskoj bili pod prismotrom „maspokovci“ – hrvatski nacionalisti, a u Srbiji rankovićevci, liberali i tehnomenadžeri. Novije grupacije – tehnomenadžeri i liberali-komunisti, bile su u začetku i prema njima je služba tek započela sistematičnije i odlučnije akcije. Stoga se apelovalo da politička tela brže kvalifikuju pojave i događaje kako bi služba, sudovi i tužilaštvo agilnije reagovali.⁴⁶

Delovanje unutrašnjeg neprijatelja

Na području SR Srbije uočena je aktivnost raznovrsnih neprijateljskih grupacija od bivših političara, klasne reakcije, preko „pročetničkih i informbirovskih, anarholiberalističkih i nacionalističko-separatističkih ekstremista“. Okvirni podaci su govorili da je početkom 70-ih bilo oko 20.000 političkih osuđenika (samo u Beogradu oko 5.000). Od toga oko 1.500 bivših rukovodilaca „kvislinškog upravnog i vojnog aparata“; oko 500 agenata stranih obaveštajnih službi – otkrive-

⁴² Isto, 17.

⁴³ Više u: Сава Банковић, *У предворју пакла* (Београд: Catena Mundi, 2018).

⁴⁴ AJ, 803-45, 74. седница, Специјални рат против СФРЈ, 23. април 1977.

⁴⁵ Isto.

⁴⁶ AJ, 803-18-1974, Informacija o nekim problemima bezbednosti i radu organa unutrašnjih poslova, oktobar 1974, 1–8.

nih i suđenih u posleratnim godinama; preko 2.000 lica suđenih zbog bekstva iz zemlje u vezi sa neprijateljskim delovanjem, oko 8.000 povratnika – političkih (i jedan broj ekonomskih) emigranata. Oko 70% bilo je nastanjeno u Beogradu. Bilo je i oko 10.000 lica većinom bivših jataka raznih ilegalnih posleratnih neprijateljskih grupa i organizacija (četničkih, emigrantskih iz zapadnih zemalja, komandosa itd.). Zatim preko 500 lica koja su otkrivena kao autori letaka i drugih neprijateljskih spisa. Takođe, oko 1.200 neprijateljski opredeljenih pripadnika klera, kao i oko 20.000 lica koja održavaju veze, istupaju i podržavaju zapadnu ideologiju i politiku. Od oko 30.000 pojedinaca koji su se na razne načine ispoljili na liniji podržavanja Informbiroa, blizu 5.000 zauzimalo je odgovorna mesta u društvu (partijski i državni funkcioneri, oficiri i drugi pripadnici JNA, SUP-a i državnog aparata). Samo u Beogradu bilo je nastanjeno blizu 4.000 onih koji su kažnjavani i suđeni zbog delatnosti na liniji Informbiroa. Računalo se da je oko trećina zaposlena u privrednim i drugim proizvodnim organizacijama, spoljnotrgovinskim preduzećima, itd. Najzad, bilo je i oko 3.000 lica povratnika iz istočnoevropskih zemalja, koji su tamo odbegli u periodu posle Rezolucije Informbiroa.⁴⁷

Najaktivniji su bili bivši politički osuđenici i protagonisti blokovske opredeljenosti. Lobirali su svako za svoju stranu, parolama „Samo Rusi mogu da to razreše“ ili „Prava demokratija je na Zapadu“, itd.⁴⁸ Primećena su nastojanja u pravcu da se izade iz zatvorenosti (Filozofski fakultet i instituti) i korišćenja društvenih tribina i drugih mogućnosti.⁴⁹ Radi ostvarenja ovih ciljeva, u prvi plan se stavljala orijentacija na infiltriranje „svojih ljudi“ u odgovarajuće ustanove i institucije („Dom omladine“ u Beogradu, „Kolarčev narodni univerzitet“, „Studentski kulturni centar“).

Na poziv svojih prijatelja, profesor Rudi Supek iz Zagreba istupio je u dva maha na tribini Doma omladine u Beogradu. Po slobodnoj interpretaciji njegovih izlaganja, on je napao sistem i, pored ostalog, rekao: „Pravi sadržaj socijalizma ne poznajemo, imamo samo parole. Komunistička partija mora dozvoliti postojanje opozicije, čime će se stvoriti uslovi za demokratsku diskusiju među masama“ (17. oktobar 1970). Matija Bećković je na književnoj večeri u Biblioteci „Branko Radičević“ rekao: „Poznata je stvar da u partijskim komitetima Srbije sede najnesposobniji i najgluplji ljudi. Oni su primitivci i neobrazovani, ne mogu da shvate ono što je izvan njihovog intelekta. Tek kad pošteni ljudi drugih profila i načina gledanja reorganizuju partiju u Srbiji, moći ćemo drukčije da dišemo“.⁵⁰

⁴⁷ AJ, 837, KPR II-5-d/202, Ocena delovanja unutrašnjeg neprijatelja i stranih obaveštajnih službi u Srbiji prema materijalu RSUP-a od 10. 1. 1972, 1–7.

⁴⁸ Isto, 7–8.

⁴⁹ „Trebalo bi češće organizovati zborove i javne tribine u Beogradu, a i delovati preko zavičajnih klubova. Dosadašnje akcije su dale veliku pouku kako ubuduće raditi, jer da su radnici prišli studentima – sve bi bilo drugačije“, beleži se izjava Aleksandra Saše Stojanovića, docenta Pravnog fakulteta, u privatnom razgovoru septembra 1970. Ili: „Trebalo bi praktikovati što legalnije metode borbe u odnosu na društveni sistem, i to putem štampe, napisa, rasprava i diskusija. Konkurisao sam u Radio-Beogradu, ali su me odbili, jer se birokratska struktura plaši moje aktivnosti. Jugoslavija ima primitivnu radničku klasu, kojoj je za izvođenje revolucije potrebno vodstvo intelektualaca. Moramo da joj otvorimo oči i da je povedemo u revoluciju...“, beleži se u dokumentu izjava Ilije Moljkovića, januara 1971. Isto, 32–33.

⁵⁰ AJ, 837, KPR II-5-d/202, Ocena delovanja unutrašnjeg neprijatelja i stranih obaveštajnih službi u Srbiji prema materijalu RSUP-a, 10. 1. 1972, 33.

Za oživljavanje i aktueliziranje „ideja juna“ iskorišćen je *Festival filma 1970.* (neki filmovi u specijalnom programu, deljenje publikacija, razgovori, izjave) pod osnovnom parolom da „bitka u junu 1968. godine nije izgubljena“. Tokom 1971. godine primećena je eskalacija neprijateljskih nastupa vezana za početak javnih diskusija o izmenama Ustava. U svemu tome značajan momenat predstavljao je stav profesora okvalifikovanih kao „ekstremisti“ (M. Markovića, M. Životića, Lj. Tadića, D. Mićunovića i drugih) da „nova jugoslovenska levica mora izaći iz ograničenja delovanja u uskom krugu – na javnu tribinu i pred širi auditorijum“ i da to „treba da čini čak i na onim tribinama i skupovima na kojima se pojavljuju nacionalisti“ i uprkos tome što se „sa njima u svemu ne slažu“. ⁵¹ U posebnom izdanju *Praxisa* objavljena su dokumenta „o junu 1968“, a u nekim od poslednjih diskusija „o socijalnim razlikama“ pominjan je takođe „program juna“ i isticano da nove generacije moraju biti revolucionarnije u svojim akcijama za „promenu društva“. U ostvarivanju generalne koncepcije „pokreta“ prihvatata se svaka opoziciona aktivnost, bez obzira na manje ili veće ideološke razlike. U tom smislu uočene su i veze Milovana Đilasa sa pojedinim aktivnim pripadnicima „studentskog pokreta“ i profesorima M. Markovićem, G. Petrovićem i drugima. On je imao lične susrete i sa studentima V. Mijanovićem, D. Udovičkim i drugima, a u vreme junskih nemira bio je među demonstrantima na Novom Beogradu. ⁵²

* * *

Snaga unutrašnjeg neprijatelja, pojedinačno, bila je relativno skromna. Prema ocenama bezbednosnih službi, procenjivalo se da bi tek njihovo povezivanje i sadejstvo sa spoljnim neprijateljem moglo izazvati veće probleme i nestabilnost u zemlji. U izveštaju SDB kaže se da su sve grupe pod određenim uticajem iz inostranstva. Naročito se pratilo delovanje političke emigracije prema kojoj su tada planirane „posebne akcione mere“ neutralisanja. ⁵³ Samo od 1974. do 1976. otkriveno je čak 13 neprijateljskih ilegalnih grupa i organizacija koje su delovale sa različitih neprijateljskih pozicija i u njima je učestvovalo ukupno 237 lica. ⁵⁴

One su delovale protiv ustavnog poretka sa birokratsko-dogmatskih, liberalističkih, anarholiberalističkih i nacionalističkih pozicija. ⁵⁵ Posle sloma hrvatskog maspoka kao najvećeg izazova, Beograd je postao epicentar opozicije na nivou Jugoslavije. U drugoj polovini 70-ih SDB je zato usmerio svoje aktivnosti, pre svega, na prodor u neprijateljske „sredine“ u glavnom gradu SFRJ. ⁵⁶ Služba je uočavala da „anarholiberalistička grupacija“ (profesori Filozofskog

⁵¹ Isto, 34.

⁵² Isto, 33–35.

⁵³ AJ, 803-18, 1974, Informacija o nekim problemima bezbednosti i radu organa unutrašnjih poslova, oktobar 1974, 1–8.

⁵⁴ AJ, 803-37, 46. sednica, 8. jul 1976. Prilog iz oblasti bezbednosti za izveštaj Predsedništva SFRJ, 3.

⁵⁵ AJ, 803-39, 61. sednica, 19. oktobar 1976. Nacrt izveštaja o stanju u zemlji 8. oktobar 1976, Zaštita ustavnog poretka, 65–71.

⁵⁶ AJ, 803-24, 26. sednica, Neka aktuelna pitanja bezbednosti – izlaganje saveznog sekretara za unutrašnje poslove Franje Herljevića, 18. mart 1975, 4.

fakulteta u Beogradu, Ljubljani i Zagrebu) ima kontakt sa određenim buržoaskim intelektualnim krugovima, među kojima ima i stranih agenata. Takođe je i grupa NKPJ, koja je kasnije održala osnivački tzv. Barski kongres 1974, bila je navodno „u direktnoj vezi sa ekstremnom informbirovskom emigracijom u nekim istočnoevropskim zemljama i kontaktirala sa tamošnjim obavestajnim službama“. Milovan Đilas i Mihajlo Mihajlov, kao liberali, prema podacima službe imali su kontakte sa određenim licima u inostranstvu koje služba obrađuje kao agente. Neki maspokovci su održavali veze sa ekstremnom ustaškom emigracijom, dok je određeni broj maspokovaca emigrirao posle 21. sednice i neprijateljski delovao iz emigracije. Konačno, jedan deo klera delovao je otvoreno, preko crkvenih organizacija, u sadejstvu sa neprijateljskom emigracijom.⁵⁷ Glavni oblici njihove aktivnosti svodili su se na političko-propagandne akcije, neku vrstu „specijalnog rata“ protiv SFRJ, kako se ova aktivnost u izveštajima registruje. Ipak, polovinom 70-ih tvrdilo se da su opšta bezbednosna situacija i društvena klima znatno povoljnije nego ranije, što je bio „rezultat odlučnije akcije Saveza komunista i organa unutrašnjih poslova“.⁵⁸

Prilikom sprovođenja represivnih mera prema disidentima vodilo se strogo računa o nacionalnim i ideološkim simetrijama. Obračun sa unutrašnjim neprijateljima u Srbiji bio je određen najpre najvažnijom republičkom simetrijom: Srbija – Hrvatska. Tako je intenziviranje progona usledilo i kao reakcija na obračun sa maspokom kao najvećom pretnjom bezbednosti zemlje posle 1945, ali i na studentske demonstracije u Beogradu. I u progonu unutrašnjih neprijatelja u Srbiji trudilo se da se odmereno i simetrično sprovode akcije prema svima. Tako su uhapšeni i osuđeni anarholiberali (Miloš Nikolić, Pavluško Imširović, Jelka Kljajić, Lazar Stojanović), nacionalisti (Slobodan Subotić, Mihailo Đurić), ostaci klasnog i političkog neprijatelja (Đura Đurović, Slavoljub Vranješević, Sava Banković), neostaljinisti, učesnici i funkcioneri Barskog kongresa NKPJ (Vlada Dapčević i Mileta Perović), rankovićevci (Boško Vidaković, Sreten Lukić), kao i tehnomenedžeri (Slobodan Bata Todorović, Lazar Vračarić). Dakle, podjednako pristalice i Istoka i Zapada, levih i desnih ideologija, različitih vera i nacija.⁵⁹

Osim hapšenja, političkih suđenja i jačanja mera represije išlo se na pojačan ideološki nadzor i uvođenje ideoloških sadržaja u obrazovno-vaspitni sistem. Kao odgovor na „liberalizam“ i pojačanu aktivnost unutrašnjeg i spoljnog neprijatelja, kroz opštenarodnu odbranu i društvenu samozaštitu (ONO i DSZ) težilo se jačanju države i sistema bezbednosti. Iako se ustavnim reformama išlo u decentralizaciju pa i praktičnu konfederalizaciju zemlje, bezbednosni prostor se posmatrao kao jedinstven i nedeljiv.⁶⁰ Samozaštita je postajala osnova

⁵⁷ AJ, 803-18, 1974, Informacija o nekim problemima bezbednosti i radu organa unutrašnjih poslova, oktobar 1974, 1–8.

⁵⁸ AJ, 803-24, 26. sednica, Neka aktuelna pitanja bezbednosti – izlaganje saveznog sekretara za unutrašnje poslove Franje Herljevića, 18. mart 1975.

⁵⁹ Više u: S. Cvetković, *n. d.*, 2, 179–218.

⁶⁰ AJ, 803-22, 26. sednica, Informisanje državnog i političkog rukovodstva o pitanjima iz oblasti državne bezbednosti, 20. decembar 1974, 1–5; AJ, 803-39, 61. sednica, 19. oktobar 1976. Nacrt izveštaja o stanju u zemlji, 8. oktobar 1976, Zaštita ustavnog poretka, 65–71.

organizovane borbe na širokom frontu – protiv spoljnog i unutrašnjeg neprijatelja, subverzije, obaveštajnog rada, diverzija, sabotaža, štetočinstva i drugih neprijateljskih aktivnosti. „Bezbednosno vaspitanje“ dobija vidljivije mesto u obrazovnim programima i udžbenicima, na svim nivoima redovnog i vanrednog obrazovanja. To je vreme kada se pojačava ideološki nadzor i delovanje. U školama i na univerzitetima su forsirani predmeti *Marksizam* i *Opštenarodna odbrana i društvena samozaštita* (ONO i DSZ), koji su se održali u školskom sistemu do kraja 80-ih godina.

Dolazi, takođe, do pojačanog ideološkog rada i intenziviranja kulta ličnosti Josipa Broza Tita koji dostiže vrhunac u poslednjim godinama njegovog života. Takvim i mnogim drugim merama težilo se potpunom ostvarivanju ideologizacije i sprovođenju koncepcije odbrane bazirane na „naoružanom narodu“. Jačanjem represije i čvršćom kaznenom politikom i energičnijim krivičnim gonjenjem posle porasta početkom 70-ih godina znatno je opala stopa „političkog kriminaliteta“, odnosno suzbijen je društveni otpor s početka decenije.

REFERENCE

- Banković, Sava. *U predvorju pakla*. Beograd: Catena mundi, 2018.
- Bondžić, Dragomir. „Kordun u Socijalističkoj Jugoslaviji (1945–1990)“. U: *Kordun od Vojne granice do Republike Srpske Krajine 1881–1995*. Urednik Momčilo Pavlović, 317–494. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2018. DOI: 10.29362/2275.bon.317-478
- Cvetković, Srđan. *Između srpa i čekića 2 – Politička represija u Srbiji 1953–1985*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2011.
- Flere, Sergej. *Jugoslavija se raspala i pre uspona Miloševića*, Slobodna Evropa, <https://www.slobodnaevropa.org/a/specijal-100-godina-jugoslavije-sergej-flere/29561483.html> (pristupljeno 15. 1. 2019).
- Popov, Nebojša. *Društveni sukobi – izazov sociologiji*. Beograd: Službeni glasnik, 2008.
- Popović, Srđa. *Poslednja instanca I*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2003.
- Ridli, Džasper. *Tito – biografija*. Novi Sad: Prometej, 1998.
- Spehnjak Katarina, i Vjekoslav Cipek. „Disidenti, opozicija i otpor – Hrvatska i Jugoslavija 1945–1990.“ *Časopis za savremenu povijest*, br. 2, (2007), 255–297.
- Trešnjić, Milan. *Vreme razlaza-od Briona do Karađorđeva*. Beograd: Književne novine, 1989.
- Tripković, Đoko. „Međunarodni položaj Jugoslavije i vojna intervencija u Čehoslovačkoj 1968.“ *Istorija 20. veka*, br. 1, (2008), 115–130.
- Vujić, Jure. *Trg maršala Tita – mitovi i realnosti titoizma*. Zagreb: Hrvatska uzdanica, 2007.

SRĐAN CVETKOVIĆ, PhD, Senior Research Associate
Institute for Contemporary History
Belgrade, Republic of Serbia
scvetkovic72@gmail.com

ACTIVITY OF “INNER ENEMIES” IN SERBIA 1968-1975

Summary

The paper gives an overview and analysis of the activities of inner enemies in the SFRY in the early seventies as seen by the State Security Service. On the basis of a number of readily available documents, the operations of the security service were analysed against the vast opposition to the communist regime and the dissidents at the time of the strong-arm policy that came out as a reaction to the liberalist reversals during 1966-1972. On the basis of these documents it is possible to see the structure of the enemy numbers, as well as their forms and ways of acting as a carrier of resistance, as well as the repressive responses of the party and the state to these challenges. In the article, we analyse in detail the strength of the inner enemy according to type: anarcho-liberals, nationalists, Ranković followers, liberals, neo-liberals, etc. Their attempt was to create a broad opposition front against the government.

In the early 1970s, records show about 20,000 political prisoners (5,000 in Belgrade alone), including some 1,500 former leaders of the Quisling administrative and military apparatus; about 500 agents of foreign intelligence services - discovered and prosecuted in the post-war years; about 2,000 returnees arrested fleeing the country in connection with hostile operations; about 8,000 returnees. There were also around 10,000 persons, most of who were presumed to be former members of various illegal post-war enemy groups and organizations. More than 500 people were discovered as writers of anti-government pamphlets and other propaganda materials; more than 1,200 hostile members of the clergy, as well as about 20,000 people who maintained connections and supported Western ideology and politics. Also, out of the total number of around 30,000 individuals who appeared in various ways as supporters of the Cominform, close to 5,000 were high-profile figures in society (party and state officials, officers and other members of the JNA, the SUP and the state apparatus). Nearly 4,000 of those who were sentenced and tried for their pro-Cominform activities, about 70% of all suspects were in Belgrade. There were also about 3,000 emigrant returnees from the EE countries who had fled the country in the post-IB period.

KEYWORDS: Serbia, Communism, Inner enemy, Repression, Political prisoners, Secret Police